

ВПЛИВ ЯРМАРКУВАННЯ НА РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена вивченню впливу традиції проведення ярмарків на основні галузі народного господарства та занять українців та визначенню ролі ярмарків у розвитку матеріальної культури українського народу у XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: ярмарок, торгівля, матеріальна культура, ярмаркова продукція, товар, народне господарство, хліборобство, городництво, садівництво, тваринництво, народні ремесла і промисли.

Вивчення асортименту товару, який продавався на ярмарку, є важливим у розкритті значення ярмарку для розвитку основних галузей господарства та занять українського населення і матеріальної культури в цілому. Асортимент ярмаркової продукції складали харчові вироби, продукти хліборобства, городництва, садівництва, тваринництва, ремісництва (зокрема гончарства, ткацтва, ковальства) та інші.

Серед асортименту товарів на ярмарку важливе місце належало продуктам садівництва та городництва. Опис фруктових рядів на літньому ярмарку у Білій Церкві подає І. Нечуй-Левицький: «кавуни лежали здоровецькими довгими купами, заввишки як під пахви людині, з гоструватими гребенями, і нагадували низькі, присадкуваті єгипетські піраміди або степові херсонські скіфські могили». Вище кавунячого кутка, кругом пляцу, були накидані купи динь та груш. За ними рядками стояли по столах кошики з усякими грушами, яблуками, слива¹.

Важливе місце на ярмарку посідала продукція ремісництва. Докладний опис асортименту ремісничих товарів знаходимо у В. Мілорадовича та І. Нечуя-Левицького. Для прикладу можна навести крамний ряд, який завжди збирав біля себе велику кількість зацікавленого люду. Цей ряд складався «з яток з прилавками, понапинати рядниною зверху, з двох боків. Цей ряд ефектний, колоритний як гарні декорації... . От ідуть ряди яток без накриття зверху, з готовим селянським вбранням... . На довгих шнурах, причеплених до стовпчиків, теліпаються спідниці, юбки, жупани, піджаки, чемерки, козачини... А за ними рядок з готовими очіпками, з хустками та ситцем. Колоритними хустками обвішані усі ятки знизу доверху, до самих стел... . А далі понапинати балагани – це манячать пустовитівські (з Канівщини) рушники, поцяцьковані червоними й синіми смугами, за ними чернігівці (старовіри і селяни) обвішали свої ятки королевецькими червоно-смугнастими рушниками... . Тут на поворотці рядком притулилася ятка, уся по стінах обвішана коралями та добрим намистом... »². На ярмарку продавали як готовий одяг, що представляв товар шевського промислу, так і матерію: спідниці з домашнього сукна, свитки, кожухи і кожушанки, полотняні штани і сорочки, плаття, шапки, картузи та ін., а також полотно (матірне, плоскінне, льняне, десятку, дванадцятку, п'ятнадцятку, двадцятку (давня міра полотна на лікоть), рушники і рядовину на мішки та рядна»³.

Біля яток з крамом стояли ятки з виробами кушнірного промислу: «прості чоботи і сап'янці: жовтинці, червонинці, чорнобривці або чорнохолявні, черевики та ремінь (вироби з шкіри) усякої вичинки: юхта, лимарщина, сириця, підошви, стільки, жовтина, червонина». При виборі чобіт для жінки важливим було «щоб вони були по нозі, спереду м'які, а задники тверді, міцні, не присадисті». У виробках зі шкіри найбільша потреба виникала восени та взимку, тому у цей час на них був найбільший попит⁴.

Продукція ковальства також продавалася на ярмарку, зокрема це були відра, хватки, кочерги, вила, леміш, чересло до плугу, наральники, заступи, сапи, сокири, ножі, підкови до чобіт, борони, збруя (хомути, сіделки) та багато іншого⁵.

У свою чергу на возах були розкладені вироби бондарського промислу, які складали бочки, відра, кружки, діжі, ночви, жлукти, кадовби, совки (жолобчасті корячки на пашню), коробки та ін.⁶ На ярмарках також продавалися й інші вироби з дерева – колеса, вози, сани та скрині, які виготовляли стельмахи⁷. За спостереженнями В. Мілорадовича, помітною особливістю при продажі дерев'яного посуду було те, що попит на нього збільшувався на Покрову. У цей період він ставав дорожчим⁸.

Особлива роль серед усієї ярмаркової ремісничої продукції належала гончарним виробам. Гончарі торгували макітрами, варильниками, горщатками, покришками, мисками, глечиками. Ці товари завжди користувалися значним попитом на ярмарку. Глечик, у якого дно було нерівне, ширшав і з пупиришком вважався хорошим і був вартим того, щоб його купити⁹.

Внаслідок того, що кустарі ставили за мету збільшення кількості виробів на продаж, значно знижувалася їхня якість. Причиною цього був економічний чинник, оскільки збільшення кількості населення та нестача землі змушували селян взятися за кустарні промисли не стільки задля отримання додаткового прибутку, скільки для того, щоб вижити. Кустарні промисли здебільшого ставали єдиним заробітком. Особливо це стосувалося міщан. До того ж ремісники за зразки брали маловартісні фабричні вироби, оскільки вони набагато легші у виконанні. Натомість народні зразки вимагали більшої затрати часу та професійних умінь. Ці твердження належать Н. Григорієву, який у своїй праці «Поділля. Географічно-історичний нарис» вказує на прояви негативного впливу ярмарків та фабричного виробництва на розвиток кустарних промислів, що проявлялось у низькій якості ремісничої продукції¹⁰.

Жоден ярмарок не обходився без продажу великої рогатої худоби, коней, вівців, свиней та домашньої птиці. Для продажу худоби на ярмарку відводилося відокремлене від основної ярмаркової площі місце. Ось як І. Нечуй-Левицький описує торгівлю, де розміщували на продаж худобу, на спасівському ярмарку у Білій Церкві. Саме це місце, яке розміщувалося за містом, він називає справжнім «правдивим ярмарком». Цей майдан, що одним кінцем виходив у поле, був великим за площею і «здоровим без міри». «Скільки оком скинути в поле, тут усе заставлено возами, кіньми, товаром. В кількох проїздах рядками поставлені коні, в других рядках стоять воли, корови. Свиней, та ще й годованих – безліч! Тут свині все аглицької породи. В осередку ярмарку, в загорожах стоять цілі табуни коней, пригнаних з Дону, з Кубані, табуни волів сірих, круторогих – з степів. Тут дідичі та посесори закупають коні й воли на тисячі карбованців – гуртами. Скупщики з одслужених кавалеристів-москалів поприганяли свої гурточки селянських скуплених коней і поставили їх рядками по проїздах. Ці кавалеристи вже давно одбили од жидків торгівлю кіньми та худобою і заволоділи нею на ярмарках. Між рядками селянських коней, миршавих, схудлих, вештаються подекуди смугляві патлаті цигани з своїми шкапами. Яка сила худоби! Скільки тут корів усякої породи! Між здоровими панськими голиндерками рябіють селянські миршаві корівки, такі завбільшки, як телята або годовані йоркшірські кабанюги, що лежать попід возами в холодку плиским на череві з сливе плисковатими спинами і тільки ніби стогнуть од спеки. Ця половина ярмарку на торговиці багато пістрявіша»¹¹. На ярмарку було можливим обміняти чи продати худобу з вигодою для себе, в результаті чого отримати худобу кращої породи, потрібної масті, більш витривалішу та прудкішу. Орієнтуючись на потреби та вимоги споживача, постачальник худоби (поміщик або заможний селянин) здійснював відбір кращих порід, цим самим стимулював розвиток традиційного скотарства.

З переліку головних предметів торгівлі на ярмарках у Чернігівській губернії у 90-х роках XIX ст. вміщеному у Земському збірнику Чернігівської губернії (1896 р., 1897 р., 1898 р., № 6), стає зрозумілим, що худоба та коні продавалися на 424 ярмарках з усіх 549, продукти сільського господарства – на 314 ярмарках, продукти кустарної мануфактури – на 437, а галантерейні, червоні, бакалійні – лише на 238 ярмарках. На 311 ярмарках, тобто більшій їх частині, були відсутні предмети фабричного виробництва. Отже, 57% від загальної кількості ярмарків у Чернігівській губернії слугували для обміну продуктів тваринництва, землеробства та кустарної промисловості¹².

Варто зупинитися на тому, як проходив ярмарок в ту чи іншу пору року, і коли саме зростав попит на товар. І. Аксаков, припускав, що саме в осінню пору року проводилася найбільша кількість ярмарків. Пояснював він це тим, що восени жіноча половина населення, віддаючи

дань моді, найбільше купувала крам. Це було причиною приїзду великої кількості крамарів на ярмарок, і тому осінні ярмарки вирізнялися великою кількістю яток з крамом¹³. Крам, що доставлявся на ярмарки, ніколи довго не залежувався, тому що населення, отримавши зароблені за літо гроші, мало можливість його придбати. Недарма у народі казали «У осені і горобець м'ясо, а на весні – пір'я» або «У осені селяни багатирі, на весні купці». Попит на крам саме в осінні ярмарки можна пояснити ще і тим, що на цей час припадала пора весіль. Тому потрібно було купувати молодим новий одяг, хустки і таке інше. «Чоловіки та хлопці у ятках з краминою набирали собі сукна, полусукна на каптани, бежу, мильтону на штани, на піджаки; а молодіці та дівчата – золотавої або квітчастої парчи, смугастої бумазеї чи рибсу на спідник, плісу, легких матерій на корсетки, сукна на літняки та усяких платків: шовкових, кашмірових, черкасових, ящикових та інших. Інша баба обіходила десять яток, стільки матерій перекаверкує: Ця не міцна, та вузька, а та лінюча, – поки купить на гривеника»¹⁴.

На попит товару на ярмарку мали вплив сезонні потреби споживача. Так, на одному з ярмарків Чернігівщини не користувалися попитом вироби зі шкіри та чоботи, оскільки ярмарок проводився у теплу пору року і на літо це взуття було не потрібним. Навіть лико на лапті не купувалося. Зате жвава торгівля більше усього йшла біля ваги, де продавався хліб, у рибному ряду і біля пшона. Це були товари першої необхідності і тому добре продавалися саме на літньому ярмарку (тобто на Петрівку). В цей час селянин і на обід, і на вечерю їв лише хліб з водою, або ще з цибулею та часником, якщо до того часу він зійшов на городі¹⁵. Отже, літній ярмарок не сприяв торгівлі осіннім товаром.

Саме в осінні ярмарки населення запасалося взуттям та одягом, тому відсоток продажу цих товарів був значно вищий у порівнянні з відсотком продажу на весняних та літніх ярмарках. На прикладі дослідження одного ярмарку важко сказати про типовість попиту на зазначені товари, але по логіці речей, з настанням холодів у населення виникало більше потреби у їх покупці. По всій Чернігівській губернії найбільша кількість ярмарків була весною, тобто перед посівом та після посіву хліба, потім – восени, менше усього – влітку та взимку¹⁶. Отже, кількість ярмарків прямо залежала від польових робіт.

Масштабність, жвавість торгівлі на ярмарках залежала від пори року, у яку вони проводилися. М. Сумцов та Ю. Гошко, стверджували, що літні ярмарки (під час жнив) у порівнянні з весняними були менш інтенсивними і ярмарчан на них було менше, оскільки в цей час селяни були зайняті польовими роботами. Весняні ярмарки селянами відвідувалися частіше, що зумовлювалося підготовкою до польових робіт і необхідністю закупки зерна та знарядь праці. В свою чергу селяни продавали товари домашнього виробництва. Але найлюднішими були ярмарки восени. На них активно продавалися продукти городництва та худоба¹⁷. Також на ці місяці припадала значна кількість релігійних свят – Паска, Вознесіння, Трійця, Іонна Предтечі, Петра і Павла тощо¹⁸.

Інтенсивність торгівлі та час проведення ярмарку залежали і від стану доріг. Кращою порою року, коли шляхи не були розмитими водою, вважалися пізня весна, літо та рання осінь¹⁹. До того ж враховувалася можливість випасу худоби під час гоніння її на продаж. Так, для проведення Семенівського ярмарку у м. Кролівцях Чернігівської губернії було обрано ранню осінь (1 вересня). В цю пору, дороги були у стані, який дозволяв без перешкод добиратися до місця проведення ярмарку, і навколо цих доріг ще зеленіли пасовища для випасу худоби, яка приганялася на ярмарок для продажу²⁰.

Таким чином, прибуток від продажу на ярмарку залежав від попиту на товар, жвавості торгівлі. А попит і жвавість у свою чергу залежали від пори року, в яку проходив ярмарок, а також умов його проведення. На попит товару на ярмарку впливали сезонні потреби споживача. Зайнятість населення польовими роботами впливала на активність ярмаркової торгівлі. Під час жнив ярмарки проводилися рідше. Весняні ярмарки відвідували вже більше аби підготуватися до польових робіт. Найбільша кількість ярмарків відбувалася восени.

Ярмарок був особливою подією у житті українця, котрий вважав мало не своїм обов'язком побувати на ньому. У разі виникнення потреби щось купити, продати чи обміняти господар чи господиня чекали на ярмарок. Продати чи обміняти товар з вигодою для себе давало можливість селянину отримати прибуток і якщо потрібно – розрахуватися з боргами, які з часом накопичувалися.

За відсутності розвинутої сфери торгівлі ярмарок був посередником між постачальником продукції та її споживачем. Широкий асортимент продуктів на ярмарку є свідченням того, що ярмарок відіграв велику роль у розвитку галузей господарської діяльності, зокрема, землеробства (хліборобства, городництва, садівництва), скотарства (птахівництва), ремісництва. Реміснича продукція була важливою складовою торгівлі на ярмарку, де були представлені усі види народних ремесел та промислів. Вона вирізнялася своїм розмаїттям, широким асортиментом товару. Особливо поширеними були гончарні, ткацькі вироби, вироби із шкіри, товари шевського промислу, продукція бондарів та ковалів. Товар на ярмарковій площі розподілявся за призначенням.

Отже, ярмарки були важливими та необхідними для задоволення економічних потреб населення України. Саме ярмарок був місцем купівлі, продажу та обміну товару. Важливу роль він відігравав в житті селянина, адже саме на ярмарку збувалися призначені на продаж сільськогосподарські продукти та худоба. Велике значення для сільських мешканців мало місце розташування базарів та ярмарків, так як для збуту своїх виробів вони обирали найближчі пункти їх проведення. Приїжджим торговцям на ярмарок з села та околиць зазвичай надавалися пільги, зокрема вони не платили за місце на базарній площі.

Через широкий асортимент ярмаркової продукції стає зрозумілим важливість та неабияке значення ярмарку для розвитку галузей народного господарства і матеріальної культури українського народу в цілому. Факт поєднання дати та часу проведення ярмарків з часом сільськогосподарських виставок, а також підлаштування до часу проведення сільськогосподарських робіт, підтверджує наявність тісного взаємозв'язку ярмарку та господарської діяльності українця. На ярмарку селянин мав можливість придбати засоби виробництва, знаряддя праці тощо. Тим самим ярмарок покращував можливості підготуватися до польової та сільськогосподарської праці. Водночас він слугував одним із засобів розвитку землеробства та ремесла. Варто зазначити, що розвиток ремісничого виробництва і розвиток торгівлі це взаємопов'язані процеси, які виражаються у взаємовпливі, адже роль ремесел та промислів у становленні як внутрішнього, так і зовнішнього ринків була безсумнівно вагомим.

¹ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: у 10 т. [упоряд. та прим. Н. І. Чорної та М. С. Грицюті; ред. Н. Є. Крутикова (гол.) та ін.]. – К., 1966 – Т. 7: Прозові твори: Роковий український ярмарок (Лист до однієї пані. 1902 р.). – 1966. – С. 352–353.

² Там само.

³ Мілорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині (З сільського життя) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1909. – Т. XVIII. – С. 413–414; Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1913. – С. 17.

⁴ Мілорадович В. Сільський ярмарок в Лубенщині ... – С. 415.

⁵ Мілорадович В. Вказ. праця. – С. 415; Прусевич А. Вказ. праця. – С. 18.

⁶ Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. 2. – Каменец-Подольский, 1882. – С. 73; Мілорадович В. Вказ. праця. – С. 415.

⁷ Прусевич А. Вказ. праця – С. 14–15.

⁸ Мілорадович В. Вказ. праця. – С. 415.

⁹ Там само. – С. 416.

¹⁰ Григоріїв Н. Я. Поділля. Географічно-історичний нарис [Вступна стаття О. Сухобокової]. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 54.

¹¹ Нечуй-Левицький І. С. Вказ. праця. – С. 356–357.

¹² Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению Губернского Земства членом Императорского Русского Географического Общества А. А. Руссовым. Т. 2. – Чернигов, 1899. – С. 246.

¹³ Аксаков И. С. Украинские ярмарки. – М., 1858. – С. 22.

¹⁴ Мілорадович В. Вказ. праця. – С. 413–414.

¹⁵ Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 578. – Арк. 2–23в. – Уривок рукопису О. Русова про Добрянський ярмарок на Чернігівщині. (90-ті рр. XIX ст. – 1900 рр.)

¹⁶ Описание Черниговской губернии... – С. 248.

¹⁷ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта... – С. 41; Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. / АН УРСР ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Львівське відділення. – К., 1991. – С. 219–220.

¹⁸ Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Л., 1981. – С. 126.

¹⁹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1: Ремесло і мануфактура [від. ред. Л. Горелі]. – К., 1959. – С. 115

²⁰ Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1: Полк Стародубский. – С. 377–383.

Статья посвящена изучению влияния традиции проведения ярмарок на отрасли народного хозяйства и занятия украинцев. Определено значение ярмарок для развития материальной культуры украинского народа в XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: ярмарка, торговля, материальная культура, ярмарочная продукция, товар, народное хозяйство, земледелие, городничество, садоводство, животноводство, народные ремесла и промыслы.

The article deals with the influence of fairs on main branches of national economy and the employment of Ukrainians. Author also attempts to define the role of fairs in the development of material culture of Ukrainians in the nineteenth and early twentieth centuries.

Keywords: fair, trade, material culture, trade and craft fair, commodity, economy, farming, vegetable growing, gardening, cattle breeding, folk crafts.